

УДК 340.15(477.5)“16/17”:342.5

*М. В. Журавель***ІНСТИТУТ «НАКАЗНОГО ГЕТЬМАНА» В СИСТЕМІ ВИЩИХ
ОРГАНІВ ВЛАДИ ГЕТЬМАНЩИНИ В XVII–XVIII СТ.**

У кінці XVI ст. наказне гетьманство в реєстровому козацькому війську впровадила Польща. Польське законодавство передбачало призначення і звільнення наказного старшого коронним гетьманом. Можливо, що вперше польський уряд у 1578 році наказним гетьманом призначив Я. Оришовського, адже він підписувався «поручник запорозьких козаків» [4, 76].

У першій половині XVII ст. у реєстрових козаків утвердилося формування посади наказного гетьмана шляхом призначення гетьманом або в результаті виборів військовою радою. У своїй діяльності наказні гетьмани керувались не тільки польським законодавством, а і козацькими звичаями. В Українській державі другої половини XVII ст. наказного гетьмана за звичаєм обирала загальновійськова рада або призначав повновладний гетьман. На посаду наказного гетьмана могли претендувати генеральні старшини і полковники. На вибори загальною військовою радою кандидатів у наказні гетьмани мали право висувати козаки. Але, починаючи з кінця 50-х років XVII ст., кандидатуру наказного пропонувала старшина.

Вибори наказного гетьмана санкціонував генеральний уряд. За звичаєм процедура виборів наказного загальною військовою радою принципово не відрізнялася від виборів повновладного гетьмана. Вибори наказного гетьмана загальною військовою радою відбулись у 1651 році під Берестечком. Рада обрала наказним кропивенського полковника Ф. Джеджалія, а згодом — калницького полковника І. Богуна. У серпні 1657 року в Чигирині загальновійськова рада наказним гетьманом обрала І. Виговського. У 1658 році неповна загальновійськова рада під Варвою наказним обрала полковника І. Безпалого. Неповна козацька рада в Козельці 1662 року наказним гетьманом обрала прилуцького полковника Я. Сомка. Після цього до кінця XVII ст. вибори наказного гетьмана загальною військовою радою не проводились.

Необхідність військового і адміністративного управління змушувала гетьманів, керуючись звичаєм, постійно звертатися до призначення наказних. Тому таких прикладів можна назвати безліч. Так, Б. Хмельницький неодноразово призначав наказним гетьманом генерального обозного І. Черняту, генеральних осавулів Д. Лисовця та В. Томиленка, гадяцького полковника К. Бурляя, київських полковників М. Кричевського та А. Ждановича, ніжинських полковників Д. Нечая та І. Золотаренка.

Іноді наказного гетьмана обирала рада старшин. Але ініціював вибори і пропонував кандидатуру наказного, як правило, гетьман. Рада старшин завжди підтримувала запропоновану кандидатуру наказного, а отже, вибори носили формальний характер. По суті, наказного призначав гетьман, а рада старшин лише схвалювала це призначення. Так, наприклад, у 1671 році рада старшин наказним гетьманом обрала брата Д. Многогрішного — Василя.

Гетьмани не могли допустити поширення виборів наказних загальновійськовою радою та радою старшин, тому що це загрожувало їхній владі, але вони не могли взагалі відмовитись від призначення наказних. Наказного гетьмана затверджував на посаді повновладний гетьман. Він вручав наказному гетьманові клейноди, а при необхідності універсал, що визначав його повноваження. Якщо посада гетьмана була вакантною, клейноди наказному вручала рада, яка його обрала. Повновладні гетьмани відмовлялися визнати наказних, обраних загальновійськовою радою без санкції генерального уряду. Не було затверджено обраних радою наказних гетьманів І. Безпалого та Я. Сомка.

Наказне гетьманство носило тимчасовий характер. Правління наказного гетьмана встановлювалося на період, коли посада повновладного гетьмана залишалась вакантною, на час, коли гетьман не міг виконувати свої обов'язки за станом здоров'я, на час, коли гетьман покидав столицю, на період військового походу чи для виконання іншого конкретного доручення. Здебільшого наказні гетьмани діяли декілька днів. І тільки зрідка вони виконували свої обов'язки впродовж кількох місяців і навіть кількох років. Так, І. Безпалий був наказним гетьманом майже рік, Я. Сомко майже три роки, Д. Многогрішний близько півроку. Наказний гетьман припиняв виконання своїх функцій за рішенням повновладного гетьмана або за постановою загальної військової ради чи ради старшин. Однак на практиці наказних гетьманів, як правило, звільняв повновладний гетьман.

За звичаєм право судити наказного гетьмана належало загальній військовій раді та раді старшин. Але фактично наказних судили гетьмани. Так, у 1663 році І. Брюховецький виніс смертний вирок наказному гетьманові Я. Сомку.

Отже, наказне гетьманство в другій половині XVII ст. втратило ті демократичні принципи, які передбачались козацьким звичаєм.

Повноваження наказного гетьмана визначалися тими обставинами, у зв'язку з якими його було призначено або обрано. Найширші повноваження отримував наказний, обраний радою на період, коли посада гетьмана залишалась вакантною. Він виконував функції головуєчого під час засідань загальної військової ради і ради старшин, очолював генеральний уряд. Наказному гетьманові підпорядковувалися генеральні старшини і полковники. Але наказному гетьманові належали значно вужчі повноваження порівняно із повновладним гетьманом. Він не мав права скликати загальну військову раду. Управління країною наказний повинен був здійснювати разом із радою старшин і радою генеральної старшини та під їх контролем. Універсали наказного затверджувала рада старшин або рада генеральної старшини. Наказний гетьман не мав права призначати та звільняти старшину, розпоряджатися земельним фондом і фінансами, здійснювати судочинство.

Наказний, призначений повновладним гетьманом, підпорядковувався безпосередньо гетьманові та узгоджував з ним свої рішення. Гетьман мав право скасувати будь-яке рішення наказного. Відносно широкі адміністративні, військові і судові повноваження повновладний гетьман делегував наказному, призначеному для управління частиною території країни. Так, Б. Хмельниць-

кий у 1656 році для управління визволеною територією Західної України наказним гетьманом призначив київського полковника А. Ждановича. Універсал Б. Хмельницького за 1657 рік частково визначав його повноваження. У 1660 році Ю. Хмельницький наказним гетьманом Лівобережної України призначив прилуцького полковника Я. Сомка, а П. Дорошенко в 1668 році — генерального осавула Д. Многогрішного. Наказний, призначений повновладним гетьманом на час, коли той не міг виконувати свої обов'язки або тимчасово залишав столицю, забезпечував функціонування установ генерального уряду та здійснював поточне адміністративне управління. Він не мав права приймати важливі військово-політичні рішення.

З вересня по грудень 1665 року, під час перебування І. Брюховецького у Москві, обов'язки наказного гетьмана виконував переяславський полковник Д. Єрмоленко. Він користувався широкими військовими, адміністративними, фінансовими повноваженнями, вів листування з царем. Але найважливіші справи наказний гетьман узгоджував з повновладним гетьманом або відкладав їх вирішення до його повернення. Такими ж повноваженнями наказного гетьмана у 1671 році користувався генеральний обозний П. Забіла, коли Д. Многогрішний виїжджав до Києва. На час, коли І. Мазепа покидав Батурин у 1690 році, обов'язки наказного гетьмана виконував генеральний суддя С. Прокопович, а у 1702 і 1707 роках — генеральний суддя В. Кочубей.

Гетьмани призначали наказного для виконання окремого конкретного доручення. Наказному, що призначався для проведення військової операції, гетьман надавав виключно військові повноваження. Як правило, наказний гетьман командував частиною козацького війська — кількома полками. У 1651 році Б. Хмельницький «ясаулу своєму Демке дал знамя и булаву, что быть ему вторым гетманом, и послал за Потоцким и Комаровским, а с ним послал 60 000 козаков и до 30 000 нагайских татар» [1, № 318, с. 448]. Для проведення азовських походів І. Мазепа наказними гетьманами призначав генерального хорунжого Ю. Лизогуба, полтавського полковника І. Іскру, чернігівського полковника Я. Лизогуба. Наказні гетьмани виконували дипломатичні доручення — очолювали козацькі посольства до іноземних держав. За наказом повновладного гетьмана наказні А. Жданович та І. Золотаренко в 1655–1657 роках проводили переговори або направляли для їх проведення власних представників.

Нерідко наказні гетьмани перевищували свої повноваження, намагалися розширити владу, домагалися повного гетьманства. Так, загальновійськова рада в серпні 1657 року І. Виговському надала повноваження наказного гетьмана — «на тот час», поки змужніє Юрій [3, 76]. Спочатку він титулував себе «чигиринським гетьманом» і продовжував виконувати обов'язки генерального писаря [9, 217], а отже, визнавав свої повноваження як наказного гетьмана. Проте згодом І. Виговський став діяти як повновладний гетьман, а за результатами Переяславської ради 1659 року царський уряд визнав його гетьманство юридично. Миргородський полковник Г. Лесницький на початку серпня 1657 року після смерті Б. Хмельницького, будучи наказним гетьманом, тиж-

день відмовлявся повернути генеральному урядові булаву і бунчук. Наказний гетьман І. Безпалій не визнавав владу І. Виговського та за допомогою Росії намагався стати повновладним гетьманом. Прагнення І. Безпалого взяти на себе якомога ширші повноваження стало причиною того, що царський уряд у ст. 12 Переяславської угоди 1659 року заборонив йому без дозволу царя судити старшину. Відмовився визнавати владу Ю. Хмельницького призначений ним наказний гетьман Лівобережної України Я. Сомко. Йому повністю підпорядковувались усі лівобережні полки, він скликав загальновійськову раду та раду старшин, сформував власну адміністрацію. Щоб домогтися від Росії визнання свого гетьманства, Я. Сомко склав присягу на вірність цареві. Наказний гетьман Д. Многогрішний у 1668 році вийшов із-під влади П. Дорошенка. Він проголосив себе «сіверським гетьманом», сформував власний генеральний уряд, видавав універсали [2, № 77, с. 122].

Отже, наказне гетьманство за умов політичної боротьби за владу, особливо в період Руїни, несло потенційну загрозу повновладному гетьманові. Тому гетьмани контролювали і стримували процес його розвитку. Так, полковник Ф. Дзеджалій, боячись гніву Б. Хмельницького, у 1651 році погодився прийняти наказне гетьманство від козацької ради тільки на кілька днів. Б. Хмельницький не призначав наказними тих старшин, які, на його думку, могли претендувати на повне гетьманство. І. Самойлович та І. Мазепа призначали наказними тільки найдовіреніших старшин або родичів. Наказних гетьманів для управління окремою територією держави, наприклад Правобережною Україною, не призначали взагалі, якщо навіть у цьому виникала потреба.

Але нестабільність в організацію державної влади України вносив не сам інститут наказного гетьмана, а діяльність окремих осіб, що займали цю посаду. Загалом наказне гетьманство посилювало владу гетьмана та сприяло її розвитку, адже наказними, як правило, ставали однодумці гетьмана, користуючись сучасною термінологією, — члени його команди. Наказне гетьманство було тим інститутом, який забезпечував функціонування державної влади в період Руїни і став на перепоні скочування України до анархії.

Таким чином, інститут наказного гетьмана — об'єктивний результат розвитку державно-правової традиції українського народу, один із самобутніх інститутів державної влади України. Наказне гетьманство — не що інше, як фізичне продовження влади гетьмана. Воно забезпечувало безперервність та наступність влади. Йому належала помітна роль у організації влади Української держави другої половини XVII ст.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 3. 1638–1657. — С.Пб.: Тип. П. А. Кулиша, 1862.
2. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Т. 5. 1633–1699. — С.Пб.: Тип. Э. Праца, 1853.
3. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М.: Изд-во ун-тской тип., 1847. — Ч. 1. — 219 с.; Ч. 2. — 201 с.; Ч. 3. — 147 с.; Ч. 4.
4. Мицик Ю. А., Тарасенко І. Ю. До біографії Яна Оришовського // Українська козацька держа-

- ва: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукр. іст. читань. — К.; Черкаси, 1994.
5. Малик Я. Українська козацька держава // Армія України. — 1994.
 6. Апапович О. М. Урядові службовці Гетьманщини — інтелекція XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 2.
 7. Терлецький О. Історія Української держави: В 2 т. Т. 2. Козацька доба. — Л.: Пакл. фонду «Учітесь, брати мої», 1924.
 8. Смолій В. А. Українська козацька держава // Історія України. — 1996. — № 4.
 9. Мицик Ю. А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994.

УДК 349.2:331.109.32

І. В. Лагутіна

СТРАЙК ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ПРАЦІВНИКІВ

У сучасній практиці міжнародного регулювання праці склалося розуміння страйку як дій, які мають на меті домогтися від роботодавця зміни умов праці чи збереження цих умов у незмінному вигляді (якщо ініціатором цих змін є роботодавець).

Метою даної статті є відображення загальної характеристики розвитку законодавства про страйки, порядку їх проведення та виділення відмінностей страйку і самозахисту працівниками трудових прав та інтересів як неюрисдикційної форми їх захисту.

Оскільки трудовий договір спочатку розглядався як цивільно-правова угода, невиконання обов'язків за цією угодою визначалося правопорушенням, а колективне припинення праці — злочином. Слід відмітити, що після скасування кримінальної відповідальності за страйк останнє розглядалось як порушення працівниками зобов'язань, за які можливим було застосування дисциплінарних стягнень (штрафів, звільнення) [1, 51–52].

У період нової економічної політики припинення роботи використовувалося професійними спілками як на підприємствах приватної, так і державної форми власності. Однак в більшості випадків страйки були недостатньо організовані та нетривалі. На державних підприємствах страйки охоплювали більшу кількість працівників, але проводились рідше. Наприклад, у 1924 році зафіксовано всього 151 страйк з кількістю учасників 42 800 працівників. З них на приватних підприємствах було оголошено 111 страйків, у яких брало участь 6056 працівників. Основною причиною проведення страйків у державній промисловості була заробітна плата, а на приватних підприємствах — відмова роботодавця укладати колективний договір [2, 15, 16].

З припиненням нової економічної політики припинення роботи як спосіб вирішення трудового спору державою не визнавалося, а учасники страйку зазнавали переслідування у кримінально-правовому порядку.